

Emakeele Selts eesti keele hoidjana ja arendajana

Ettekanne Tallinna Teadlaste Maja konverentsil „Eesti rahvuse kestmisest“ 11.11.2017

Jüri Valge

Tekstis on muude materjalide kõrval kasutatud Rahvusarhiivi fondis R-2362 leiduvaid dokumente.

Pärast 1. detsembrist 1919, kui oli asutatud eestikeelne Tartu ülikool, tekkisid senisest avaramad võimalused ja vajadus rahvusteadustega, k.a eesti keele uurimisega tegelda. 23. märtsil 1920 kell 6 õhtul koguneski ülikooli peahoone auditoriumi nr 2 neliteist inimest, kes kas juba olid või kellest varsti said Eesti ja eesti keele uurimise suurkujud (Jaan Jõgever, Oskar Loorits, Ernst Nurm, August Anni (Annist), Andrus Saaberg (Saareste), Jaan Bundberg (Ainelo) jt. Idee algataja ning koosoleku juhataja, soomlasest professori Lauri Kettuneni ettepaneku järgi (protokollis Oskar Loorits) „seltsi asutamine tunnistatakse tarvilikuks“ ning hääletega 12:2 valiti nimeks „Emakeele Selts“. Õigemini jäi koosolek pooleli ning üritus viidi lõpule kuu aega hiljem, 23. aprillil 1920, kui võeti vastu põhikiri, mille kinnitas 9.mail 1920 Tartu ülikooli ajutine nõukogu (fond R-2362, nimistu 1, säilik 1).

Seltsi esimeseks esimeheks valiti pärast mõningast arutelu Lauri Kettunen ning põhikirjastki ei ole Soome eeskuju vaja pikalt otsida: 1876. a asutatud Kotikielen Seura eesmärgiks oli „edendada soome keele uurimist, tundmist ja kasutamist“, Emakeele Seltsi esimeses põhikirjas seisab: „äratada huvi eesti keele tundmise, arendamise ja uurimise vastu, selles mõttes ka kirjandust, rahvaluulet, rahvateadust ja sugukeeli tähele pannes.“ Võrreldes Soome sösarseltsiga hõlmas nii sajanditaguse kui hõlmab ka praeguse ESi tegevus oludest tingituna tugevasti eesti keele arendamise ja staatuse kujundamise eri aspekte ning sugulaskeeli (Soomes oli vastav eraldi selts olemas). Sugulaskeeltest leidsid erilist tähelepanu liivi keel 20ndail ja vadja keel – eelkõige Paul Ariste avaldatud trükistena – alates 1960ndaist aastaist.

Eesti keele alal sai Emakeele Seltsi tegevuse üheks põhisuunaks kohe loomisest peale murdekogumine ja -uurimine (Paulopriit Voolaine saadeti esimese stipendiaadina murdekeelt koguma 1921.a aastal), selle juhiks sai professor Andrus Saareste. Möödunud sajandi 20ndatel ja 30ndatel aastatel fikseerisid üliõpilased 24 kihelkonna (kõikidelt murdealadelt) keeleolukorra ning 1940. aastaks oli koos 700 000 sedelit sõnavara, 6500 lehekülge tekste ning 252 rulli helisalvestisi. Kogumistöö laienes eriti 1940. a Emakeele Seltsi tööle asunud Eesti kõigi aegade viljakaima murdekoguja Hella Keema juhtimisel. Ta koondas kirjasaatjad, avaldas kogumisjuhendi ja korraldas esimese ning järgnevad murdekogumisvõistlused. Nii kogumine kui ka võistlused jätkusid sõja ajalgi ning taaselustati pausi järel mõned aastad pärast seda. 1990dateks oli vanema murde kogumise ülesanne täidetud: seisuga 2016. a lõpp on ESi ja EKI murdearhiivis 5 250 000 sedelit sõnavara, 140 000 lehekülge murdetekste, 3000 tundi helisalvestisi (Eesti Keele Instituudi murdearhiiv, 2016).

Murdekogumist ei saa vaadata lahus ajast, mil seda tööd tehti. Vajalikku raha on nappinud alati; 20ndatel ja 30ndatel aastatel tuli õige sageli leida argumente küsitletavate murdeid

halvustava suhtumise vastu, hiljem aga sõna otseses mõttes võita nende usaldus ning peletada hirm öeldavat kirja panevate võõraste ees. Tuleb mainida, et murdekogumine toimus alati käsikäes jõukohase abiga keelejuhtidele: toetamaks nende endi ja nende keele edasikestmist. Iseloomulik on selles mõttes ESi 20ndate aastate pingutused ja kirjavahetus tollase haridusministeeriumi ja koolivalitsusega setu lauluemadele Martina Iröle, Hilana Taarkale ja Anne Vabarnale toetuse saamiseks ning selle kätte toimetamiseks, samuti kirjavahetus abisaajate eneste ning nende esindajate ja vahendajatega (f R-2362, n 2, s 91). Seltsi väljaandel ilmusid ka setukeelne lugemik ning evangeelium.

Teine oluline valdkond, millega kohe peale hakati, oli nimede eestistamine. Tuntuim on vahest isikunimedega seonduv. 1921. a asutati koos Eesti Kirjanduse Seltsiga toimikond nimede eestistamise propageerimiseks ja anti välja kogumik „Eestlasele eesti nimi“ (ESi toimetised, 2, 1921). Samal aastal ilmus ka „15 000 uut sugunime“ (ESi toimetised, 5), hiljem seltsi väljaannetena 3 Julius Mägiste trükist nimevahetussoovitustega (1931, 1935, 1936); koostati üpris agressiivses vormis ankeet (veel) võõrapäraste nimedega inimestele: küsiti, kas see on normaalne ning paluti mittevahetamist põhjendada; eitava vastuse puhul uuriti, miks ei ole veel vahetatud. Vastata lubati küll ka anonüümselt (f R- 2362, n – 2, s 45).

Ega esialgu väga palju tulemusi olnud, põhilised vahetajad kampaania algusaastatel olid akadeemilised noored. 1926. a oli rahuldatud vaid 61 nimevahetuspalvet ning esines ka vastupidiseid soove, st soovi eestipärane nimi saksapäraseks muuta (f R-2362, n 2, s 45). Kirjas nimede eestistamise toimikonnale 24. oktoobril 1934 väljendab seltsi esimees prof Mägiste ESi – aastail 1925–52 AES, Akadeemiline Emakeele Selts – seisukohta, et „tingimused selleks on olnud väga ebasoodsad (pole olnud küllalt pinda üldisel rahvuslikul liikumisel, on puudunud suuri eeskujusid nimede-eestistamise alal, riik oli teinud ka nimede-eestistamisest omale tuluallika jne.“ (f R-2362, n 3, s 14).

1934. a sai nimede eestistamine Eesti ametlikuks poliitikaks (1935. aastast oli nimevahetus ka tasuta), loodi Nimede Eestistamise Liit; korralduslikult juhtis protsessi Riiklik Propaganda Talitus, sisuliselt järgiti ESi soovitusi: mh soovitati kodukohajärgseid nimesid, lõpukomponente *-stu*, *-sto*, *-maa*, *-soo*, *-väli* jne. Eestistamise käigus asendati saksapärased nimed eestipärastega: *-mann* (uus kuju *-man*) , *-son* (*-soo*), *-berg* (*-pärg/-mäe/-mägi*), *-baum* (*-puu*), *-bach* (*-oja/-jõgi*), *-stein* (*-kivi*) jt, loobuti halvakõlalitest (*Sopaauk*, *Tont*, *Oinas* jmt) ning muidu kohatutest (*Lenin*) nimedest. Selts oli autoriteet, kellelt päriti nõu; näiteks palub *Woltweti* vallavalitsuse perekonnaseisuametnik 16.01.1934 võimalikult peatselt endale teatada, „kumb on iseseisva eesnimena poisslapse nimeks õigem ja eestipärasem kirjutada, kas „Eino“ või „Heino“ (R-2362, 3, 14); 20.01 saadetud vastus: mõlemad. ES ei olnud vastu murdelistele nimedele (nt *Kõiv*) ega pooldanud viimase *Kaseks* muutmist, küll aga rõhutas: „Pearõhk tuleks igal juhul panna vanas ja vigases ortograafias esinevate nimede parandamisele maksva kirjaviisi suunas“ (R-2362, 3, 14). 1939. aastaks oli nime muutnud umbes 200 000 inimest, lisaks oli 25 000 muutnud ka eesnime.

Näiteid nimevahetuse kohta: *Paul Berg* – *Paul Ariste*, *Karl Einbund* – *Kaarel Eenpalu*, *Georgi Kuznetsov* – *Jüri Järvet*, *Eugenie Moorberg* – *Kersti Merilaas*, *Julius Mälson* – *Julius Mägiste*, *Andrus Saaberg* – *Andrus Saareste*, *Kristjan Trossmann* – *Kristjan Palusalu*.

Vähem on juttu olnud kohanimedega seonduvast. Anti nii nimevahetusprotsessi ideoloogiat puudutavat üldist, süsteemset keelelist kui ka hulgalisi üksikjuhtumeid puudutavat konkreetset nõu. Kohtu- ja Siseministeriumile teatati 28.IV 1934: „Akadeemiline Emakeele Selts pooldab täiel määral Piirimaade Seltsi Petseri osakonna poolt tehtud ettepanekut võtta Setumaa külade venekeelsete nimetuste asemel tarvitusele eestipärased nimed, nagu neid tarvitab kohalik rahvas.“ (R-2362, 3, 15) Postivalitsusele soovitati, et Põhja-Eesti alal tuleks kasutada *pea*-, Lõuna-Eestis *pää*- ja saartel *pe*-järelkomponendiga nimesid (Eesti Keel 1932, nr 3, lk 94). ESi soovitude kohaselt kasutame nimesid *Lobotka* (varem *Slobodka*), *Aulepa* (*Dirsletti*), *Arumäe* (*Samokras*), *Kulkna* (*Kolpino*) jpt. Nõustatavate hulka kuulusid lisaks nimetatutele haridus- ja sotsiaalministerium, raudteevalitsus, kaitsevägi üksikutest väeosadest peastaabini, valla- ja linnavalitsused (seoses vallakeskuste ja raudteejaamade nimetamisega) ja üksikisikud (seoses kirjatalude nimetamisega). Olulises osas tulid ESi soovitud kasutusele. Oli aga ka üpris teravaid vastasseise. Näiteks ei olnud Paldiski linnavalitsus nõus *B* asemel *P* kirjutamisega, sest „Balti port asub mere ääres ja mere nime pole muudetud“ (f R-2362, n 3, s 12). Pingeline ja aastaid kestnud arutelu käis riigi pealinna nime üle ning siin ei jäänud AESi seisukoht peale. 4. märtsist 1930 on pärit ESi korduvalt esitatud seisukoht, et pole mingit põhjust teha pealinnale erandit muidu omastavaliste kohanimede hulgas, seega *Tallinna* (f R-2362, n 3, s 5). Sellest erinevalt oli Välisministerium (toetudes Londoni saadiku Oskar Kallase tungivale ettepanekule) juba 1928. a pidanud „väga soovitavaks jääda nimekuju „Tallinn“ juurde“ (f R-2362, n 3, s 5), Tallinna enda linnavalitsus soovitas (1932) kujude „Tallinn“ ja „Reval/Revel“ vahel valimiseks arvestada mitte ainult keelespetsialistide, vaid ka ajaloolaste seisukohta ja määrata nimi „seaduslisel teel“. Teedeministri abi korraldusega tuli 1932. a kasutusele „Tallinn“ (R-2362, 3, 12), Eesti kohanimeraamatu andmeil sai „Tallinn“ ainunimeks 1933.

Oluline roll on ESil olnud ja on keelekorralduses ning selle tulemuste elluviimises. Peamine sellega tegelev institutsioon oli ESi asutamise ajal ja hiljemgi – kuni sulgemiseni 1940. aastal – Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimkond (andis välja õigekirjutus- ja õigekeelsussõnaraamatud). Teemaga tegeles aga ka ES (paljud liikmed kuulusid mõlemasse seltsi) ning alates 1927. aastast, mil ilmusid Elmar Muugi „Eesti keeleõpetus I“ ja eriti „Lühike eesti keeleõpetus I“ (viimasest ilmus sõjaeelses Eestis 8 kordustrukki ning veel 1978. a trükiti see ära Baltimore´is 11. trükina), hakkas keelearenduse põhiraskus kalduma ESi poole. Kindlasti ei olnud EKS ja ES konkurendid, vaid ajasid sama asja.

28. detsembril 1925 pöördus Emakeele Selts Eesti Ajakirjanikkude Ühingu poole „...ettepanekuga hakata seks kaasa mõjuma, et meie ajalehti keeleliselt redigeeritaks alustel, mis maksvaks on tunnistatud Eesti Kirjanduse Seltsi poolt välja antud „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatus.“ Ja põhjendab: „... on aga hädavajaline, et meie kord välja jõuaksime kirjakeeleanarhiast, kus paralleelvormide hulk kipub võistleva keeletarvitajate hulgaga“ (f R-2362, n 3, s 5). Sama korralduse kolm aastat hiljemgi pöördumises EKSi enda ja „paljude

teistegi asutuste poole“ poole või siis ollakse 1934 seisukohal, et tuleb „ametiasutuste tähelepanu juhtida sellele, et avalikkudes teadaandeis ja filmides esineks tulevikus ainult riigi keel“ (f R-2362, n 3, s 5). Küllap keerati vinti veidi ülegi, ent keeleühtlustamisprotsessi käimas olles on see ilmselt paratamatu. Ajakohasust pole aga üleskutse kaotanud tänapäevalgi, kui ikka leidub protestijaid liberaalse keelekorralduspoliitika leebetegi elluviijate vastu. Aktuaalsuse on säilitanud ka mure eesti keele ja selle kasutamise/kasutamatusse pärast haridussüsteemis. Kirjas koolivalitsusele 9.12.1927 teatakse, et „mõnes õpetajate seminaris üldse ei peeta eesti keele rühmatunde.“ Ning palutakse „korraldust teha, et need juba järgmisel semestril igas seminaris sisse seataks.“ (f R-2362, n 3, s 5) Paar aastat varem oli pöördutud haridusministeeriumi õpperaamatute läbivaatamise komisjoni poole ettepanekuga „lugeda tarvitamiskõlblikkudeks ainult need õpperaamatud, mis keeleliselt on redigeeritud“ Eesti Õpetajate Seltsi juhtnõõride alusel (f R-2362, n 3, s 5). ESil on oma osa selleski, et tänapäeval kehtiv eesti keele tähestik on selline, nagu on: haridusministri palve peale selgitati (2. 05. 1936) z, ž ja õ asendit ning põhjendati vajadust seda mitte muuta (kaalutud oli ka esimeste kõige lõppu paigutamist ning ä toomist õ ette (R-2362, 3, 22).

Otseseks keelearendustegevuseks tuleb lugeda ka 1972. a ESi korraldatud sõnaloomevõistlust, mis tõi eesti keelde mh sellised sõnad nagu *pardel, selve, linnak, püksikud* jt. Üritust korraldati koost partneritega 2002. a (eelkõige Euroopa Liiduga seotud mõistete tarvis) ning saadi mh sõnad *lõimima (integreerima kõrvale), üleilmastuma (globaliseeruma), tõukefondid (struktuurifondid), täisleppimatus (nulltolerants)*. 2010 osaleti Vabariigi Presidendi algatatud Sõnase korraldamisel (riigi ja ühiskonnaga seotud sõnade saamiseks), mh saadi sõnad *taristu (infrastruktuur), kestlik (jätkusuutlik), kärgpere*. Väga aktuaalne on ESi osalusel alates 2016. aastast korraldatav konkurss „Ehe Eesti“ ettevõtete eestikeelsete nimede tunnustamiseks (2016. a laureaadid on eri kategooriates *Puupagana OÜ, Valge Klaar, Sõltumatu Tantsu Lava, OÜ Tulõtungal*; 2017. a OÜ *Hiire Önn, Mulks, Ajapaik, MTÜ Rabarber*).

Kuna tänapäeval tuttavat keelenõu 20ndatel ja 30ndatel ei olnud, siis tuli vastata ka paljudele väga konkreetsetele küsimustele, nt kas *kapsasupp* kirjutatakse kokku või lahku; vastus, et mõlemad on õiged, aga tähendus erinev (R-2362, 3, 5). Soovitustele saadi mõnikord ka üsna kummalisi vastuseid: näiteks teatab Kaitsevägegede Staabi IV osakonna ülem 26. 09. 1936, et „... allüksuste nimede kirjutamine suure algustähega eriti sõjaajal operatiivkäskudes ja korraldustes oleks tülikas ja aega viitev.“ (R2362, 3, 22).

Mis puutub keeletoimkonda, siis aastateks 1969—72 ja teist korda 1993. aastal asutati see juba Emakeele Seltsi juurde. Viimati mainitu tegutseb tänapäevani ja sel on valitsuse määruse alusel koguni riiklik kirjakeele normi tagamise ülesanne – tõsi, ilma töö hulga vastava riikliku toetuseta.

Kogumisel, talletamisel, uurimisel ja arendamisel pole mõtet, kui nende tulemusi ei tehta üldsusele kättesaadavaks. Emakeele Seltsil on 5 aastaraamatut tegevuse algusajast (ilmusid aastail 1921–26), milles kirjeldati seltsi tegevust; praeguseks 62-numbriline eelretsenseerimisega teaduslike aastaraamatute sari sai alguse 1955. a. Aastaraamatu kõrval on mainimist väärt ja ESi toimimistingimusi kujukalt iseloomustav ESi toimetiste sari. 1941. aastaks jõudis ilmuda 48 vihikut (tegelikult 49, sest nr 25 omistati kogemata kaks korda). Kui toimetiste sari 1958. a taastati, siis ei saanud kultuurikatkestuse nõudele vastavalt jätkata numbriga 49 või 50, vaid alustati 1st. Ühtne numeratsioon taastati 1993. a, kui ilmus Gustav Vilbaste „Eesti taimenimetused“ (20/67; järgmine, Theodor Saare „Kihnu raamat“ kannab juba üht numbrit 68). Lisaks juba mainitutele ilmus toimetiste sarjas enne sõda artiklilaadsete lühikäsitluste kõrval ka mitmeid mahukamaid eesti keelt, selle kasutamist ja sugulaskeeli käsitlevaid uurimusi. Pärastsõjaaegseist mainitagu Paul Ariste vadja-sarja kõrval väljaandeid, milleta eesti rahvusliku mälu säilitamisest on raske rääkida: nimetatagu Juhan Peegli 5 vihikus ilmunud teost „Nimisõna poetilised sünonüümid Eesti regivärssides: sõnastik“ (nr 15; 1982–1991), Gustav Vilbaste „Eesti taimenimetusi“ (20/67; 1993), Toomas Pauli „Eesti piiblitõlke ajalugu: esimestest katsetest kuni 1999. aastani“ (72; 1999), Theodor Saare „Kihnu raamatut“ (1998).

On teisigi väljaandeid/väljaannete sarju: ajakiri „Eesti Keel“ (1922–40), mis ilmumisaastail oli ainuke puhtalt keeleteaduslik ajakiri Eestis, aastail 1935–40 ilmusid Eesti Keele Arhiivi toimetised. Pärast sõda on ilmunud 9 köidet murdetekstivalimikke, 21 numbrit laiemale lugejaskonnale suunatud „Kodumurret“ (1960–2002), 3 keelekorralduskogumiku „Kirjakeel“ väljaannet (1964–85) ning praeguseni töötava keeleteoimkonna otsuseid koondav „Kirjakeele teataja II. Emakeele Seltsi keeleteoimkonna soovitusel 1993–2000“. Aastast 2000 ilmub 2 korda aastas populaarteaduslik ajakiri „Oma Keel“, mis muu hulgas pakub lugemis- ja kaastöövõimalusi ka noortele keelehuvilistele.

Uurimistulemuste tuntuks tegemise hulka tuleb arvata ka teadusettekannetega kõnekoosolekud ning tänavu 50. korda peetud keelekonverents „Johannes Voldemar Veski päev“. Viimane on ilmselt pikima katkestusteta korraldamise traditsiooniga teaduskonverents Eestis. Täiesti omaette väärtus on 1961. a alates korraldatavatel koolikeelepäevadel. Heino Ahvena algatatud ja juhitud ettevõtmine (praeguseks on neid toimunud üle 300) oli 30 aasta jooksul praktiliselt ainus suure osavõtjaskonnaga avalik üritus, kus eesti keele käsitlemise vormis eestlusest rääkida ning õpilasi sellele vastavalt suunata sai.

Küllap on iga ühenduse elus olnud paremaid ja halvemaid aegu. Emakeele Seltsi puhul seostub viimaste enamik paratamatult rünnakutega eesti keele ja eestluse vastu. Kui 1930ndate lõpu võitlus iseseisva staatuse eest seostus ikkagi ainult isiklike vastuolude ning teadustöö ümberkorraldamisega riigis ja sellega seotud toetuse vähendamisega (seoses Eesti Teaduste Akadeemia loomisega ning ESi tahtmatusega juriidilise isiku staatusest loobuda) ning 1994. a Mart Meri suu läbi ES juhatuseni jõudnud Mati Hindilt kuulnud sõnum, et

„mõned Riigikogu kultuurikomisjoni liikmed on Emakeele Seltsi pidanud nõukogude aja jäänukiks, mis tuleks likvideerida“ (juhatuse koosoleku protokoll nr 899, 25.11.1994) väljendas eelkõige arvajate asjatundmatust ega suuremat ohtu ei kujutanud, siis 3 järgmisel korral oli olukord tõsisem.

1940. aastal asuti tegema muudatusi seltsi põhikirja, mis senise tegevuse oleksid praktiliselt lõpetanud: kavandist olid kadunud seltsi juriidilise isiku staatus, õigus saata kogumisretkedele stipendiaate ning algatada trükiväljaandeid. Kavade elluviimise peatas Saksa okupatsioon (seltsi varad eelkõige raamatud, jõuti siiski ära võtta).

Saksa aega iseloomustab suur ebamäärasus. Kuigi sõjaolukorras eelmise okupatsiooni ajal toiminud ühendused suleti, oleks lihtsustav öelda, et ES aastail 1941–44 ei toiminud. Praktiliselt esimesel võimalusel (1941) asuti Saksa võimudelt taotlema luba tegevuse jätkamiseks (küll välikomandatuuri, küll Tartu prefekti, küll Eesti Omaavalitsuse Sisedirektoriumi kaudu); esialgu küll pöördumistele vastuseid ei tulnud. See-eest said J.V. Veski ja Valter Niilus seltsi nimel esinemise eest rektor Kantilt kirjaliku korralekutse. Teatud selguse tõi rektori otsus määrata Veski seltsi hooldajaks (kiri 20.03.1942); otsusega peatati küll põhikirja kehtivus ning lõpetati valitud organite töö. 9. märtsil 1944 teatab aga rektori sekretär, et seltsil on rektori otsusega 7. 03. 1944 „lubatud tegevust uuesti alustada“ (f R-2362, n 1, s 1).

Ka Eesti Omaavalitsuselt oli tulnud lubavaid signaale: „Tuginedes Sisedirektori resolutsioonile 4.I.43 teatan, et Kindralkomissariaadist saadud seletuste järgi võib esialgu töötada vana põhikirja alusel tingimusel, et uue vastava määruse ilmumisel täidab kõik selles määruses ettenähtud tingimused.“ (f R-2362, n 1, s 1). Edasitöötamist lubati ka 8. nov 1943 samast asutusest tulnud kirjas. Töö jätkus tegelikult varemgi: 1942. a tegevusaruande järgi tuli juhatusele 108 kirja, välja saadeti 158 kirja (viimastest 17 keeleküsimuste ja 42 murdetöö kohta), lisaks 1108 saadetist korrespondentidele (neist 702 kirja). Rektori otsuseni toimusid ka juhatuse nõupidamised (mitte koosolekud, sest need olid keelatud). Hella Keema juhendatav korrespondentide võrk oli kasvanud 300ni, lisaks olid 7 stipendiaati väljas 455 päeva (f R-2362, n 2, s 128). Ülikool jätkas kogumistöö ning seltsi palgaliste töötajate tasustamist.

Kerge polnud see periood siiski ei puhtalt praktilistel ega ka poliitilistel põhjustel: kogumisretkedele sõiduks tuli taotleda võimude luba, üritada vältida turbarappa või rindele saatmist (leidub pikk kirjavahetus nn asendamatus teemal) ning tagatipuks tuli päästa vanglasse sattumisest korrespondendivõrgu arreteeritud juht Hella Keem, „da Frl. H.Keem dieses Netz persöhnlich gegründet hat, so ist sie für uns durchaus unvermeidlich“ (f R-2362, n 1, s 97). Lõpuks põgenes Keem ise kohtusaalist ja läks kodukanti murret koguma, mille lõpetas 5 aastaks alles Nõukogude võim. Eksistentsiaalne oli toiduküsimuski, mida kirjeldab Andrus Saareste irooniline kiri seltsile 18.II.1944 – vahendamiseks Haridusdirektoriumile

seoses „Eesti keele mõistelise sõnaraamatu“ koostamisega: „Praegustel kõrgelt isamaalistel aegadel, kus lihtsamgi töö on väga hinnatud, äratub tõesti segaseid tundeid, kui meie rahvuselusele nõnda tähtsal alal nagu eesti keel töötamine peab toimuma ligi pool aastat ilma ühegi ainelise toetuseta. See eeldab küll meie emakeele väga suuri toiteväärtusi. Täieliku lugupidamisega A. Saareste“ (f R-2362, n 1, s 98).

Vapustusteta ei möödunud ka Nõukogude okupatsiooni algus, kuigi ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus nr 841 (22. septembrist 1945) võimaldas tegevust jätkata (f R-2362, n 1, s 101). Kui Arnold Kask, Ester Kindlam ja Aili Univere olid taotlenud TA presidendilt Veski kinnitamist seltsi esimeheks, tuli 9.03 1951 vastus, milles soovitati KKI direktor H.Tobias lülitada kommunistliku partei esindajana juhatuse koosseisu: „Sm. J.Veski kinnitamine järgneb TA presidendi poolt peale AES juhatuse seisukoha saabumist ülalnimetatud küsimuses.“ Loomulikult järgnes A.Kase nõusolek (21.03.1951): „Samal koosolekul võeti sm. Tobias vastu AES-i tegevliikmeks. Edasi võeti vastu otsus koopteerida sm. Tobias kui KKI direktor AES-i juhatusse.“ (f R-2362, n 1, s 126). See polnud kaugeltki kõik.

Kuigi TA presiidium kinnitas 14. märtsil (protokoll nr 12) EASi 1951. a eelarve (23 000 rubla), otsustati juba 31. märtsil 1951 (protokoll nr 16) teha seltsi juhatusele ettepanek (tegelikult käsk) kaaluda seltsi likvideerimist ning varade ja korrespondentide võrgu üleandmist Keele ja Kirjanduse Instituudile, sest selts dubleerivat viimase tegevust (seltsi jõudis kiri 16. mail) (f R-2362, n 1, s 126). Seltsi juhatuse 12-leheküljelises vastuses (14.nov 1951) on olemas kõik tollase suhtlusstiili eeldatud vastuargumendid (lisaks sisulise töö põhjalikule kirjeldusele): et seltsi ülesandeks on marksistliku keeleteaduse propageerimine, et pärast seltsimees Stalini keeleteaduslike tööde ilmumist on tunduvalt aktiveerunud seltsi tegevus, et ei ole õige lõdvendada sidemeid massidega jne (mainitagu, et natsionaalsotsialistliku hariduspoliitika vajadustega oli põhjendatud taotlusi seltsi töö jätkamiseks Saksa okupatsiooni ajal). Siiski näidatakse ka selgroogu: lisatakse mõtte, et kui selts likvideeritakse, võib Tartu Riiklik Ülikool oma KKile antud murdekogud tagasi küsida. 19. detsembril muudab TA presiidium oma 31. märtsi otsuse. Selts jäi alles.

Loomulikult on olnud ka neid raskusi, mille seos kehtiva võimuga oli vaid kaudne ning mis tulenesid seltsist enesest, seltsiliikmete kohati erinevatest vaadetest ESi tähendusele Eesti ühiskonnas. Esines koguni kahtlusi seltsi vajalikkuses ning mitmeks aastaks katkes aastaraamatu väljaandmine. Seda peegeldavad mh muidu stabiilselt juhitud seltsi 6 esimehevahetust aastatel 1989–1997. Teisalt iseloomustab 1980ndate lõppu ja 90ndate algust suur aktiivsus: seltsi liikmed osalesid aktiivselt 1989.a keeleseaduse koostamisprotsessis ning mõnevõrra ka 1995. a omas. Selts taastas okupatsioonide ajal praktiliselt olematuks sunnitud välissuhtluse, lõi sidemed väliseestlaste ja estofiilidega (esimesteks välisliikmeteks said Raimo Raag Uppsalast ja Kalevi Wiik Turust).

Juhatuse laiendatud koosoleku protokollist (3.11.1988) loeme, et NSV Liidu konstitutsiooniparanduste ja valimisseaduse eelnõud ei kindlusta liiduvabariikide suveräänsust ja seavad ohtu nende rahvuskultuuride tulevikule; NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumilt nõutakse (!) nende projektide kõrvaldamist rahvaarutelult ning Eesti NSV omalt erakorralist istungjärku (ENSV konstitutsiooni muutmiseks ja liidulepingu täiendamiseks). Iseseisva riigi taastamise nõudeni kulus siis veel veidi aega.

Seltsi tegutsemistaktika on olnud paindlik, ent kunagi ei ole loobunud oma põhikirjalistest alusväärtustest. Viimaseid väljendab ka ESi toetus Meinhard Laksi ettepanekule välja kuulutada „iga-aastane ülemaaline riiklik püha ... eesti emakeele ja rahvuskultuuri päev..“ (Meinhard Laksi kiri 22.03.1995). 20. detsembril 1995 kirjutab teadussekretär Mart Meri Riigikogu kultuurikomisjoni esimehele Tõnis Lukasele juhatuse seisukohast, et selline päev „teadvustaks ka valitsusasutustele meie keelekultuuri ning rahvusliku keelepoliitika riiklikku tähtsust, samuti vajadust neid valdkondi senisest märksa tõhusamalt finantseerida. Eesti emakeele kaitsmine on oma vajalikkuselt võrreldav Eesti riigipiiri kaitsmisega.“

Tänapäeva Emakeele Selts on säilitanud oma asutamisejärgse ning aastail 1925 kuni 1952 ka nimes kajastunud akadeemilisuse, on nende kõrval aga oluliselt tihendanud koostööd riigiga Eesti keelepoliitika eri tahkude kujundamisel ning elluviimisel. ES on osalenud/osaleb võimaluste piires eesti keele riiklike arengukavade koostamisel (vähemalt 2 esimese puhul), on esindatud Eesti keelenõukogus, riigiprogrammide nõukogudes („Eesti keele ja kultuurimälu“ riigiprogramm jt), riigi Wiedemanni keeleauhinna komisjonis, osaleb aasta keeleauhinna valimisprotseduuris, „Tuuma“ kokkuvõttevõistluste ning noorte keelelaagri korraldamises. Emakeele Seltsi juhtimisel korraldatakse väliseestlaste keelepäevi, et säilitada eesti keele oskust ning selle väärtustamist ka väljaspool kodumaad. Oma rolli täidab ES nii korraldustegevuse kui liikmete loomingu kaudu eesti keele akadeemiliste tervikkäsitluste sarja „Eesti keele varamu“ koostamisel.

Emakeele Seltsi tegevuse juhtmõtted on tulnud suhteliselt väikeselt aktiivsete keeleinimeste rühmalt (selts on mh olnud ka oma esimeeste nägu), ent need on kaasa tõmmatud sadu, kui mitte tuhandeid inimesi. Viimasteta poleks ka võimalik esimeste ideid ellu viia. Akadeemiline selts on alati olnud maalähedane ja koos oma rahvaga.

Kas Emakeele Seltsi on ka tulevikus vaja? Tundub, et nii nagu varemgi on Eesti riigile põhjust meelde tuletada põhiseaduse preambulit ning ei ole nähtavasti põhjust oodata, et ärimeeste enamik numbrite asemel sõnu hakkaks lugema. Lubatagu jagada keeleinspektsiooni peadirektorilt Ilmar Tomuskilt saadud infot: „...üks Tallinnas tegutsev *Law Office* selgitas, et ei pea eestikeelse liiginimetuse lisamist vajalikuks sellepärast, et piirata eesti keelt kõnelevate juhuslike inimeste sissevoolu ning vältida eestikeelse avaliku teabe esitamisega kaasnevat kahjusid“. Ka selliste seisukohtade tõrjumiseks on vaja ESi.

Rahvust ei moodusta pelgalt rühm inimesi. Rahvuse moodustavad inimesed koos sellega, mida nad mäletavad, millest mõtleavad, millist ühist argipäeva korraldavad ja tulevikku planeerivad ning kuidas nad kõike seda väljendavad ja omavahel arutavad. Emakeele Selts on aidanud ja aitab kaasa sellele, et see toimuks eesti keeles.